

Aytac Kamal qızı Ələkbərova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
magistrant
aytacalekberova04@gmail.com

FRAZNSIZ DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR VƏ ONLAR HAQQINDA QISA TƏFƏRRÜAT

Xülasə

Fransız dilinin leksikasını zənginləşdirən, müxtəlif aspektlərdən sözlər və yəsözbirləşmələri əlavə edən dilçiliyin bir bölməsidə alınma sözlərdir. Alınma sözlərin mənşəyi, tarixi müxtəlif dillərdən və müxtəlif illərdən gəlməkdədir. Bir çox sözlərin latın dilindən fransız dilinə daxil olması dilin qədimliyindən, tarixi gedişatın təsirindən xəbər verir. Dildə işlədilmə hallarına görə də ümumişlək söz kimi də öz yerini almış olur. Müxtəlif terminləri özündə saxlayan, geniş mənələrdə işlədilən alınma sözlər zaman keçdikcə dildə öz yerini alır. Elə alınma sözlər də olur ki, dildə mililik səciyyəsi daşıyır. Buna baxmayaraq yenə də etimologiyasını itirmir.

Açar sözlər: *alınma sözlər, beynəlxalq linqvistik baza, oksiton və paroksiton, ksenizm, fransız dilində alınma sözlər*

Aytaj Kamal Alakbarova
Nakhchivan State University
master student
aytacalekberova04@gmail.com

Derived words in french and details about them

Abstract

Derivative words are also a branch of linguistics that adds words or phrases from various aspects that enrich the vocabulary of the French language. The origin and history of the borrowed words come from different languages and different years. The introduction of many words from Latin into French indicate the antiquity of the language and the influence of historical developments. Due to the cases of its using of them in the language it also take their place as a general word. Derivative words, which contain different term and are used in a wide sense, take their place in the language over time. There are also borrowed word that have a national character in the language. However, it still does not lose their etymology.

Keywords: *borrowed words, international linguistic base, oxytone and paroxytone, xenism, borrowed words in French*

Giriş

Hər dilin fonetik, qrammatik və leksik qaydalarından danışarkən, bu qaydaların tətbiq edildiyi sözlər və söz birləşmələrinin mövcud olması, onların dəyişməsi, mənşəyi öyrənilir. Cümlə qurular-kən söz yaxud söz birləşmələri yalnız həmin dildə olan sözlərdən təşkil olunmur. Bu zaman iki üsuldan istifadə edilir (Azərbaycan-Fransa, 2008: 33-80):

1. Dilin daxili imkanları hesabına yaranmış sözlər
2. Başqa dillərdən alınma sözlər

Əsrlər boyu təmasda olan xalqlar yalnız əmtəə və ya fikir mübadiləsi aparmamışlar. Eyni zamanda alınma sözlərin mübadiləsi də özünü geniş şəkildə göstərmişdir. Dilə əcnəbi söz daxil etmək yeni söz icad etməkdən qat-qat asandır. Və bu da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edən münbit mənbədir. Bu hal sosiolingvistik hadisədir. Yəni, dilin və ya dillərin sosial mübadiləsi, sinxron əlaqə və diaxroniya prosesidir. Eyni zamanda müxtəlif aspektlərdə nəzərdən keçirilə bilən mürəkkəb bir hadisədir. Dillərin bir-birindən götürüb istifadə etdiyi sözlər fransız dilində “les mots empruntés”, yəni Azərbaycan dilində “alınma sözlər” adlanır. Dilçiliyə daxil edilmiş alınma sözlər leksik, qrammatik cəhətdən dilə uyğunlaşdırılır (Claude Hagege French linguist, 1995-1998: 20-43).

İstənilən halda alınma sözlər zaman və məkan baxımından məhdudur. Bura Qallo-roman dövründən alınma sözlər (*bouleau-ağcaqanad, bec-dimdik, chemin-yol*), alman dilindən alınma sözlər (*guerre-müharibə, robe-don, bleu-mavi*) daxildir. Onlar əslən alınma söz sayılmaz. Zaman keçdikcə bu sözlər dildə millilik səviyyəsi qazanmışdır. Lakin IX əsrdən sonrakı dövrlərin alınma sözlərindən danışsaq, bura fransız dilində olan jarqon və ya dialektlərdən əlavə alınma jarqonlar və ya dialektlər daha çox diqqəti çəkir (Fransız dili fonetikasi, 2012: 123).

Məs; *une baigne-maşın, une bahut-məktəb, un cinoche-sinema, un flic-polis, un pognon-pul, un bouquin-kitab, un dico- sözlük, un gamin-uşaq*

Alınma sözlər aşağıdakı qaydada götürülə bilər;

a) Söz: Leksik alınma sözlər öz forması, əsas və ya xüsusi mənə(lər)l, (*aquarelle-akvarel, steppe-çöl*) ilə gəlir. Söz kəsilmiş formada işlədilər və ya alınma dilində qısaldılmış halda keçə bilər;

b) Məna: Mənasına görə yaxınlıq və ya eyni məna bildirən sözlər (*réaliser- aydın fikrə sahib olmaq*)

c) Daxili forma: Daxil forma qorunmaqla eyni mənaya gələn ifadə kimi. Beləliklə, *voir voler des éléphants-kabus görmək*, ingilis dilindən *to see pink elephants* ifadə şəklində götürülmüşdür.

d) Morfoloji elementlər (*-ade, -esque, -ing şəkilçiləri: parking-avtomobil dayanacağı*)

Alınma sözlərin fransız dilinə daxil olma yolları müxtəlifdir.

a) Birbaşa xarici dildən gələnlər (*soldat-əsgər*).

b) Dolayı alınma sözlər (*châle-şal, hussard-süvari*).

c) Aller-retour-yenidən qayıtmış alınma sözlər xarici dildən keçdikdən sonra geri qayıdan (*mənşə və məna dəyişikliyi ilə: humour-yumor, budget-büdcə*)

Alınma sözlər hədəf dilin normalarına müxtəlif dərəcədə uyğunlaşır. Zəif uyğunlaşmalar təzahür edən alınma sözlər var. Belə sözlər ksenizm adlanır. Bura yazılış və tələffüzünü saxlayan və ya mənaları eynilən alınma söz birləşmələri daxildir:

Məs; *It's in the pocket (You've got it made)-C'est dans la poche, c'est comme si c'était fait= Bu işbitmişdir.*

Assimilyasiya prosesində dilə daxil olmuş alınma sözlər orfoqrafiya və tələffüzün fransız dilində olan digər sözlərə uyğunlaşa bilər. Bu da çox zaman fonetik dubletlərin yaranmasına səbəb olur. Təbiiləşdirilmiş sözlər az-çox dərin fonetik və morfoloji dəyişiklərə məruz qalır ki, bu da onları fransız dilində olan digər sözlərlə eyniləşdirir. Bundan əlavə, onlar törəmələrin yaradılması üçün əsas kimi xidmət edirlər (Fransız-Azərbaycan dilində müasir lüğət, 2009: 1-320):

Məs; *No comment-sans commentaire, passons*

Of course-bien entendu(bien sûr), évidemmentPeace and love- paix et amour

Burdan da aydın görünür ki, ksenizmlərin bir çox qismi fransız dilinə ingilis dilində təsir etməkdədir.

Alınma sözlər və təkrar alınmış sözlər çox tez-tez olur, təmasda olan dillər demək olar ki, daimi vəhər iki istiqamətdə söz və söz birləşməsi mübadiləsi aparır [wiki]:

Məs; Fransız dilində *bougette* ingilis dilində *budget* götürmüş fransız dilinə yenidən *budget* olaraq işlədilməkdədir.

Alınma sözlər şifahi və ya yazılı yolla dilə daxil olur. *Ölü dillər* hesab edilən latın, qədim yunan dillərindən keçmiş alınma sözlər ilk olaraq şifahi halda danışmada işlədildikdən sonra lüğətdə yerini almış olur (French-Azerbaijan dictionary, 2018: 1-90)

Alınma sözlərin istinad və əsas qaynağına, onun etimologiyasına gəldikdə, aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

a) Fransız dilində adı çəkilən əcnəbi söz və ya anlayış; *fax-faks, football-futbol, café-kofe, concert-konsert*

b) Başqa xalqların həyat, mədəniyyətini səciyyələndirən sözlər; *samovar-samovar, steppe-çöl*

c) Fransız dilində olan mövcud olan anlayışın başqa idiomdan götürülüb və patafraza ilə ifadə edilməsi; *folklore-folklor(xalq adət-ənənələri)*

Alınma sözlər struktur-semantik növlərinə gəldikdə dörd yerə ayrılır:

1. Morfemlər ; *club-klub, opéra-opera, sucre-şəkər(qənd)*,

2. Qismən əvəz edilmiş morfemlər; *reussire (italyan dilində)-réussir=uğur qazanmaq, to stop (ingilis dilində)-stopper=dayanmaq*

3. Yeni söz yaratmış morfemlər; *loud-speaker (ingilis dilində)-haut-parleur=yüksək səsli dinamik*

4. Əvəz edilmiş morfemlər; *sky-scraper* (ingilis dilində)-*gratte-ciel*=göydələn(yüksək, hündür), *Kindergarten*(alman dilində)-*jardin d'enfants*=uşaq bağçası.

Alınma sözlərin özü də növlərə ayrılır. Bu proses dilin sadələşməsinə və asanlaşmasına kömək edir.

1. Birbaşa alınma sözlər; söz və ya sözlər birləşmələri dəyişdirilmədən, yaxud fonetik, orfoqrafya uyğunlaşması ilə alındıqda;

Məs; *artéfact* (ingilis mənşəli və dəyişdirilmədən (işarə nəzərə alınmadan) uyğunlaşmış söz) - insan, suni mənşəli, təbii faktların öyrənilməsinə müdaxilə edən hadisə; sənət və ya insan sənayesinin məhsulu, *démotion* (latın və slavyan mənşəli, orfoqrafik və fonetikaya uyğunlaşmış söz) - vəzifənin aşağı salınması, *cafétéria* (latın mənşəli və orfoqrafikaya (işarə nəzərə alınmadan) uyğunlaşdırılmış söz) - yeməxana, *boléro* (latın mənşəli və dəyişdirilmədən (işarə nəzərə alınmadan) uyğunlaşmış söz) - qısa və qolsuz qadın gödəkcəsi, *cannelloni* (italyan mənşəli və dəyişdirilmədən uyğunlaşmış söz) - yaxa büzməsi, kətan yaxası, *sequunturque* (latın mənşəli və fonetikaya uyğunlaşdırılmış söz) - ardıcılıq deməkdir.

2. Söz və ya söz birləşmələri az-çox sadə dilə uyğunlaşdırıb tərcümə edildikdə;

Məs; Qonaq otağı; *salle de séjour-living-room*, bal ayı; *lune de miel-honeymoon*

3. Semantik alınma sözlər; hədəf dildə sözə yad mənşəli mənə əlavə edildikdə;

Məs; İngilis dilində olan *to realize* feili fransız dilinə *réaliser*-həyata keçirmək olaraq uyğunlaşmış, həmçinin ingilis dilində *to have the blues* frazeoloji birləşməsi fransız dilinə *avoir les bleus-ürkək olmaq* kimi uyğunlaşmış, eyni ilə də ingilis dilində olan *it's not my cup of tea* ifadə fransız dilinə *ce n'est pas ma tasse de thé*-bu mənə uyğun deyil ifadəsini çevrilir (Gaston Zing *The Old Frenchman*, 1992: 10-300).

Əsas nitq hissəsi olan isim, sifət, feillərdə alınma sözlər daha çox müşahidə edilir. Bunun başlıca səbəbi həmin sözlərin söz ehtiyatı genişləndirilə bilən, leksik siniflərə aid olmasıdır. Digər nitq hissələri (zərf, əvəzlilik, bağlayıcı və.s) genişlənməkdə daha az olan leksik siniflər hesab edilir.

Fransız dilində klassik (*agriculture-kənd təsərrüfatı*, *avarice-xəsislik*, *assimiler-uyğunlaşdırmaq*, *autorité-səlahiyyət*, *charité-xeyriyyə*, *concours-rəqabət*, *criminel-cinayətkar*, *évolution-təkamül*, *explication-izahat*), şərq (*amen-amin*, *satan-şeytan*, *caravane-karavan*, *dervich-dərviş*), roman (*art-incəsənət*, *balcone-eyvan*, *cabinetto-kabinet*, *iş otağı*, *opera-opera*), və rus (*comsomol-komsomol*, *mazout-yanacaq*, *rouble-(pul vahidi)rubl*) dillərindən alınma sözlər var (Jean-Francois Halte French didactics, 1992: 80-100).

Sözlərin bir dildən digərinə asanlıqla keçməsi pərqinizim adlanır. Bura qəbul edilmiş konkret sözlər daxildir; *coton-pambıq*, *chocolat-şokolat*, *sucre-şəkər*, *café-qəhvə.etc*

Bundan əlavə fransa ərazisində yaşayan milli azlıqların fransız dili lüğətinə verdiyi töhfə daha az nəzərə çarpır. Breton (*goéland* (*goéland*)-qağayı, *bijou*(*bijou*)-ləl-cəvahirat, *biniou*(*biniou*)-tuluq), Bask(*aide*(*aider*)-yardım, *hau*(*haut*)-hündürlük, *olio*(*olive*)-zeytun yağı) xalqların dili daxildir.

Fransız dilində əksər alınma sözlər latın dilindən götürülmüşdür. Bu da tarixin gedişatından yaranmışdır. Məlumdur ki, fransız dili işğaldan sonra Qalliya ərazisində danışılan latın dilindən götürülüb. Ancaq bu sözlər zaman keçdikcə, yavaş-yavaş müəyyən dəyişikliklərlə indi də fransız dilində istifadə olunur (Paul, 2012: 120-128).

Leksik fond fransız dili lüğətinə XII əsrin sonunda bütün regionlar və dil nümunələrini birləşdirmiş və hazırda "*Le Petit Robert*" lüğətinin təklif etdiyi sözlərin üçdə biri yəni 95%-i latın dilindən götürülmüşdür. *Acif-activus*, *anémie-anaemia*, *capituler-capitular*, *épidémie-epidemia*, *hôpital-hospitalis*, *âcre-acrem*, *légal-legalis*, *capitale-capitalem*, *naviguer-navigare* sözlərini buna misal göstərmək olar (Pyotr, 58-62).

Bu tədqiqatların astanasında olan sözlərə baxsaq, "*Agenda*" latın dilində "*hərəkət etmək yaxud gündəm*" mənasını verən "*agere*" feilindən törənmiş gündəlik fəaliyyətə aid sözdür.

"*Et caetera*" latın ifadəsi olub fransızcaya keçmiş hərifi mənada "və sair" deməkdir. Yaxud "*idem*" latın mənşəyli söz fransızcadan dilimizə "eyni, eynən" mənasında işlədilən sözdür.

Bəzi alınma sözlər də var ki, həmin söz yaradan şəxsin adı ilə dilə daxil edilir. "*Avocat*" vəkil (ədalət köməkçisi) sözü kök olaraq onu yaradan şəxsin adından götürülmüşdür (10).

Mədəni, iqtisadi yaxud siyasi baxımdan dominant ölkələrin dili çox vaxt söz donoruna çevrilir; Buna hərbi, biznes, təhsil, tibb danışqda işlədilən və ekvivalent sözlər daxil edilir. Lüğət anlayışı məlum olduğundan buna aid edilən ekvivalentindən danışılarsa, burada alınma söz bəzən həddən artıq ümumiləşdirilmiş, götürülmüş olan yalnız sinonim və ya əvvəlcədən mövcud olan qarşılığa daha az uyğun gəlir.

Bu zaman buna qarşılıq ekvivalent söz işlədilir (11). “Publish” feili ingilis dilində “göndərmək” anlayışı olduğu halda fransız dilində eyni məna daşımır. Bu zaman poster (envoyer) feili fransızcaya ekvivalent olaraq keçmiş olur. Buradan alınma sözlərin digər bölməsi olan *etimoloji dubletlər* yaranmış olur.

Dildə etimoloji və fonetik dubletlər mövcuddur. Etimoloji dubletlər eyni sözün fərqli mənaları olan ikiqat törəmələrdir və təkamülün müxtəlif dövrlərində fransız dili lüğətində öz yerini almışdır. Burada alınma sözlərlə qarşılığı olan yaxud alınma sözün özünün dilə uyğunlaşmış formasını misal göstərmək olar (12):

- *Qulaq asmaq; ausculter* (latın dilində), *ausculter* (roman dilində) - *écouter* (fransız dilində)
- *Hamam; balneum* (latın dilində), *bagne* (italyan dilində) - *bain* (fransız dilində)
- *İfada; expressum* (latın dilində), *ekspress* (ingilis dilində), *exprès* (fransız dilində) [Fr-Az lüğət].

Digər dillərdən alınma sözlər bir neçə vahidlə məhdudlaşır; yunan və ya latın dilindən alınma sözlər, məsələn; *besant* (*Biznes pul vahidi*), *chalant* (*gəmi*), *chiere* (*üz*), *estore* (*donanma*); ərəb dilinə bəzi hallarda hətta səlib yürüşlərindən əvvəl belə; *amirant* (*sultan*), *amirail* (*amir*), *amiré*, *eschec* (*şahmat oyunu*), *meschin-e* (*gənc, qız*) kimi sözlər də bu qəbiləndir. Bu tip sözlər alınma sözlər vaxt keçdikcə, istifadədə köhnəlir və sıradan çıxaraq köhnəlmiş sözə çevrilir. Bu zamansa, alınma sözlər yox, köhnəlmiş sözlər adlanır (13).

Tələffüzə gəldikdə isə, alınma sözlərin böyük əksəriyyəti fransız dilinin vurğu və səs sisteminə uyğunlaşır. Fransız aksentinə uyğunlaşma aşağıdakı kimidir:

➤ Əcnəbi söz oksiton (hədəf dilə keçmiş alınma sözün bütün hecalarının bu dildə bənzər səslənməsi) olduqda onun hecalarından heç biri silinmir; *caparaçon – caparazon, bouledogue – bull-dog, redingote – riding-coat*.

➤ Əcnəbi söz paroksiton (hədəf dilə keçmiş alınma sözün bu dildə ilk hecalarının bənzər səsləndirilməsi) olduqda vurğu çox vaxt eyni hecadə saxlanılır, belə ki bu məqsədlə bəzən sonuncu heca çıxarılır; *artisan – artigiano, balcon – balcone, chocolat – chocolate*.

Hər bir dilin lüğətində bir neçə başqa dil üçün ümumi olan bir sıra sözlər var. Bu sözlər qarşılıqlı mübadilə nəticəsində lüğətdə meydana çıxır və beynəlxalq linqvistik bazanı təşkil edir. Alınma sözlər beynəlxalq linqvistik bazanı formalaşması üçün prioritet rol oynayır və ilk növbədə xüsusi terminologiyayı (elm, sənət, tibb terminləri və s.) zənginləşdirir. Hər bir dil beynəlxalq fonda öz töhfəsini verir; beləliklə, fransız dili bir sıra siyasi (*bourgeois-burjua, nationaliser-milliləşdirmək, patriote-vətənpərvər*), incəsənət (*pianiste-pionacı, scène-səhnə, parterre-yerdə, comédie-komediya*), texniki və elmi (*accélérateur-sürətləndirici, calculateur-kalkulyator, accumlateur-akkumlaytor*) alınma sözlərlə öz töhfəsini verdiyini misal göstərmək olar (14).

Nəticə

Bu istinadlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, istər fransız dili, istərsə də ana dilimiz əsirlər boyu digər dillərdən alınma sözlər hesabına öz leksifonunda zənginlik yaratmış olur. Alınma sözlər bir neçə dilə daxil olaraq ümumişləklilik qazanır və belə sözlər beynəlxalq linqvistik bazanı təşkil edir. Qarşılıqlı mübadilə nəticəsində lüğətdə meydana çıxan alınma sözlər beynəlxalq linqvistik fondun formalaşması üçün əsas rol oynayır və ilk növbədə terminologiyayı zənginləşdirir. Beləliklə hər bir dil beynəlxalq fonda öz töhfəsini alınma sözlərlə verir. Qloballaşan, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrümüzdə beynəlmiləçilik hər bir dilin lüğət tərkibinə çox sayda ümumi, ortaq sözlər bəxş edir (15).

Hər il fransız dilinə 2000 alınma söz daxil olmaqdadır və cəmiyyətin inkişafı ilə vəhdət təşkil edəndilə daxil olmuş sözlərin daima tədqiqatına ehtiyac duyulduğunu görürük. Məqalədə də qısa şəkildə bəhs olunmuş alınma sözlər haqqında daha geniş paralellər aparmaq olar. Bu da alınma sözlərin mənşəyini, tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olub, yeni araşdırmaların yaranmasını tələb edir (16).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan-Fransa. (2008). M.F.Axundov ad. Milli Kitabxana, s.33-80.
2. Claude Hagege French linguist. (1995-1998). Paris, s.20-43.
3. Fransız dili fonetikasi. (2012). Bakı. 123 s.
4. Fransız-Azərbaycan dilində müasir lüğət. (2009), s.1-320.
5. French-Azerbaijan dictionary. (2018). s.1-90.
6. Gaston Zing The Old Frenchman. (1992). Paris, s.10-300.
7. Jean-Francois Halte French didactics. (1992). s.80-100.
8. Paul, M. (2012). Etimologiya, Roma, VCB: s.120-128.
9. Pyotr, L. Leksikanın zənginləşdirilməsi. Moskva, Krasny: s.58-62.
10. <https://www.ethnologue.com/language/fra>
11. <http://www.lerobert.com/dictionnaires/français/etymologie>
12. <https://www.un.org/en/our/-work/official-languages>
13. <https://www.academie-francaise.fr/linstitution/lhistoire>
14. <https://www.academie-francaise.fr/les-immortels/les-quarante-aujourd'hui>
15. <https://id.loc.gov/vocabulary/iso639-1/fr.html>
16. Wikipedia; Fransa tarixi.

Göndərilib: 26.01.2022

Qəbul edilib: 10.04.2022